

GRADSKE GATARE U SPLITU I TRADICIJSKO NASLIJEĐE

RENATA VUJNOVIĆ
Etnografski muzej
58000 Split
Iza lože 1

UDK 39:52(497.18)
Prethodno priopćenje

Posljednjih nekoliko godina zamjetna je velika ponuda i potražnja gatanja: proricanja budućnosti, pomoći u liječenju, u ljubavnim problemima, horoskopa, poruka zvijezda i uročica s uputama kako privući i sačuvati sreću i uspjeh. Prastari mitski sadržaji očuvali su se tokom stoljeća i danas još utiču na naš misaoni svijet. Ovaj tekst obrađuje tradicijsku komponentu u radu gatara u gradu Splitu, na način da im je istraživačica bila klijent. Iako neobrazovane i nedavno doseljene u gradsku sredinu, sve one imaju svijest o vlastitoj moći i nadmoći nad drugima. Nude konkretnu pomoć i obećavaju uspjeh - uz pridržavanje uputa. Neke djeluju uz pomoć crkvenih relikvija, druge pomoću svakodnevnih predmeta namjenski "obrađenih". Valjalo bi ubuduće istražiti tko i kako prenosi i održava "tajne zanata", da li prakticiraju i crnu magiju, te u kojoj su se mjeri profesionalizirale.

Posljednjih su nekoliko godina u nas pravo javnosti stekli raznoliki oblici praznovjerja. Mediji su preplavljeni horoskopima,¹ narudžbenicama za talismane i amajlije, s uputama kako privući i(li) sačuvati sreću i uspjeh. Oblici pojavnosti su vrlo raznoliki, u rasponu od drevnih do najsuvremenijih kompjutorskih (tabla I). Pri tome se ne vodi puno računa o izvoru i podrijetlu *čarobnog* predmeta, jer će za uspješnost poslužiti i crna i bijela magija, kao i tajni postupci bilo koje religije.²

Objavljuju se knjige s tematikom iz takvih područja, a pokreću se čak i specijalizirani časopisi.³

Suvremenik našega stoljeća, Nijemac Ph. Schmidt, se tuži: "*Širok, visok i jak val praznovjerja širi se kroz kulturni svijet. Broj onih koji čitaju sudbinu iz zvijezda, iz ruke, iz karata, broj vidovnjaka, tumača snova i rukopisa, vračeva, proroka, zazivača duhova, izgonilaca vještica i čarobnjaka dosegao je veličinu legije. Osim tih oblika mantike, otkrivanja tajni budućnosti, postoje još druge vrste magičnog djelovanja, direktne magije ili čaranja, koje na zastrašujući način pokazuju do kojih dubina duše i obrazovanih i neobrazovanih ljudi prodire magijski način mišljenja. Prastari, vitalni misaoni krugovi i mitski sadržaji zadržali su se tokom stoljeća u svijesti naroda u nesmanjenoj mjeri sa žilavom čvrstoćom, te još i danas trajno utiču na stvaranje predodžbi u najširim krugovima. Magija često postaje svjetonazorom, emocionalno-magijskim nadomjestkom za religiju*".⁴

Justus Moser, jedan od pionira etnologije iz 18. st., za svoje doba vrlo lucidno, predlaže da se u ostacima praznovjerja prijašnjih vremena manje traga za priglušću naših predaka, a više pokuša ponovno otkriti duh i smisao njihova traženja spoznaja.⁵

Praznovjerje je jače i češće utjecalo na tijek važnih zbivanja u povijesti nego što mi danas možemo i zamisliti.⁶ Ne treba ga prezreti, jer je shvatljivo da se uvijek željelo doznati što će se dogoditi u budućnosti. Ljudi su se pokušavali zaštititi od zla,

dokučiti zašto se nešto (ne)dogada baš njima, a ne drugima. Svi kucamo u drvo, ne volimo kad nam se nađe crna mačka na putu, i tražimo svoju četverolisnu djetelinu.

Kao jedna od posljedica opće nesigurnosti, karakteristične za sva krizna i prijelomna razdoblja, i u samomu Splitu kroz stoljeća je zamjetna velika ponuda i potražnja gatanja, proricanja budućnosti, pomoći u liječenju ili obiteljskim ili ljubavnim poteškoćama. Moj interes za takve pojave počeo je kad sam u svakodnevnim razgovorima ustanovila da se mnogi ljudi koriste uslugama suvremenih proročica. Osim toga, sporadično sam bila svjedokom izražaja takvih vjerovanja. U šetnji Splitom bila sam npr. prisutna sceni kada je nepoznata žena savjetovala moju prijateljicu da svakako stavi nešto crveno (vrpcu ili sl.) na kolica ili odjeću svoje kćerkice, uz objašnjenje "*mala je puno lipa, a ima žena sa svakakvim očima*". Slična je prigoda bila prije nekoliko godina kada na području oko Imotskoga kolegici etnologu, izražajnih tirkiznih očiju, starica nije dala ući u kuću jer ima *urokljive oči*.

Odlučila sam otići kao klijent nekolicini gataru, da bih prikupila podatke u izravnim kontaktima, te da pokušam ustanoviti tko su osobe koje se time bave, što i kako rade. Temelj metode istraživanja bila sam ja kao klijent, a za problem sam odabrala jedan od najučestalijih, tj. rješavanje *mojih* ljubavnih jada, uočavajući ga kao jedan od najtraženijih. U ovom ciklusu ispitivanja istovjetan sam problem postavila pred svaku gataru da bih mogla komparirati način rada - metode, pristup i tehnike. Tijekom posjete promatrala sam ponašanje i nevezano razgovarala da bih na taj način prikupila podatke u ovakvoj prigodi svjesna da mi ostaje neispitanih detalja. Imperativ je bio da osobe kojima sam došla ne posumnjaju u moje istraživačke namjere, nego da me tretiraju kao bilo kojega drugog klijenta. Pokoravala sam se njihovim naredbama i preporukama, kako bih smanjila mogućnost razotkrivanja.

Prva gataru⁷ kod koje sam išla bila mi je ujedno i prva u životu. Bojazan o tome da će shvatiti što je prava svrha moje posjete pokazala se neutemeljenom i nije posumnjala da sam išta drugo do i svi ostali koji joj dolaze.

Gledala mi je u talog kave. Bila je vrlo samouvjerena i sugestivna u tumačenju i time me uvjeravala u svoju moć. Hvalila se da se udavala tri puta i da nema muškarca koji joj može odoljeti. Na upit bi li ona mogla prenijeti tu moć na nekoga drugog, odgovorila je da "*to nije svakom dano*". Važna je i njena samouvjerenost u moć liječenja, tvrdi da je spasila "*mater i dite u njoj, koje su likari škartali*". Isto tako, *moj problem* je lako rješila: trebala sam samo donijeti predmet koji ću pokloniti željenomu momku nakon što ga ona *učini*. Odlučila sam se za privjesak, a *moj dragi* ne smije znati da je predmet *obrađen*. Ja nisam smjela vidjeti što i kako je radila na njemu, a opomenula me je da ne sumnjam u djelotvornost njezina postupka.

Druga gataru je imala mnogo šire područje djelovanja. Prodavala je ljekovite trave, magnetne narukvice i moći Sv. Leopolda Mandića. Cjelokupno okruženje joj je bilo nesvakidašnje, pomalo mistično - mnoštvo slika svetaca, snopići osušena bilja, svijeće *Trojica*, papiri s citatima iz Biblije, *demžon* sa svetom vodom i knjige o proročanstvima i prirodnim načinima liječenja.

Gledala mi je u *tarot* karte i bijeli grah, a bila sam i nazočna dijelu seanse klijentice prije mene, koja je imala obiteljskih poteškoća (odnos sa sestrom). Dala joj je odmah pročitati određeni pasus iz Velike sanjarice i prodala joj je čaj za smirenje.

Za moj problem preporučila je moći Sv. Leopolda Mandića, koje sam od nje i kupila. Tijekom seanse posegnula sam lijevom⁸ rukom da promiješam grah i čula sam njenu naredbu: "*Ne livom rukom, nisam ja gatara, ja sam od Božje strane*". Također, dva puta mi je rekla neka ne gledam u nju, te da ne držim noge prekrižene jer postupak neće uspjeti. Zadatak mi je bio moliti iz knjižice Sv. L. Mandića tijekom devet dana, te ponovo doći k njoj. Htjela je da dođem još nekoliko puta jer joj ljudi za uspješan ishod opetovano dolaze. Posjećuju je i muškarci, a da bi naglasila svoju moć, posebno je istaknula da mnogi od njih plaču tražeći pomoć. Pohvalila se polivalentnošću svojih moći i postignutim uspjesima u liječenju, u ljubavi, u novčanim i poslovnim poteškoćama itd. Zahtijevala je da kupim još jedne moći, jer je ustvrdila da olako trošim novac.

Pokazala mi je kvržice potkožnoga tkiva po svojim rukama i rekla da su joj leđa isto takva "*jer su joj skočile žlijezde od mušterija čije je probleme riješila*". Navodno ljudi (putom njezina viđenja) nalaze strane predmete u kući i donose ih njoj, zato joj ostaju posljedice preuzimanja zlih moći s tih predmeta. Za rješenje moga problema dala mi je moći s komadićem odjeće sveca, s preporukom da to stavim momku ispod navlake sjedala u autu, ali da ne priznam da sam to učinila ako ih slučajno nađe. (tabla II) Moj slijedeći dolazak trebao bi svakako biti utorkom ili petkom.⁹

Treća proročica me je odmah upozorila da ne sjednem u fotelju, jer je to njeno stalno mjesto. Osim toga, nisam smjela pogledati u talog pri okretanju šalice iz koje sam popila kavu za gatanje. Iako je istaknula da nije religiozna, zahtijevala je da platim misu zadušnicu za ujaka koji je zaista poginuo točno na datum koji je očitala u kavi. Ona je bila jedina koja je govorila o prošlosti i pogodila je da mi se netko iz obitelji bavi sportom. Vidjela je nekoliko brojki 9 i rekla da je to dobar znak.¹⁰ Za apstraktnu sliku, koju je pogodila da imam u sobi, uputila me da nalijepim komadić novinskoga papira straga, kako bih onemogućila njen loši utjecaj na mene.

I ona me je naručila da dođem ponovno k njoj, ali da do tada obvezno izvršim sve što mi je rekla. Pohvalila se da joj dolaze svi slojevi ljudi, "*od doktora nauka iz moga portuna do škovacina*", a posebno joj je drago kad dolaze bespomoćni muškarci. Oduvijek je osjećala svoju nadmoć nad drugima i drži da posjeduje veliku energiju koju osjeća kao "*valove kroz tijelo*", a proricanjem se bavi od mladosti.

Zajedničko svim gatarama je slijedeće:

stare su 55-60 godina, iz Zagore su, neobrazovane, ali se ponašaju vrlo samouvjerenno, uvjerene su u svoju nadmoć, pa svoje mišljenje drže neprikosnovenim.

Seansa s njima puna je sitnih, naizgled nevažnih, zabrana (tabua):

"*nemoj gledati ovamo*", "*ne tom rukom*", "*sjedi na drugo mjesto*" itd. Osim toga, klijenti trebaju vjerovati u ostvarenje željenog cilja i uspješnost seansi te obvezno obaviti sve što one drže potrebnim za ispunjenje želje. Sve to, u kombinaciji s češćim dolascima, podsjeća na proces psihoterapije.

Značajno je da su sve odreda istaknule svoju nadmoć nad muškarcima koji mole pomoć. To je za njih važna izmjena uloga, ako se uzme u obzir da je u tradicijskomu sustavu, iz kojega potječu, suprotno, a muškarci su (barem u javnosti) jači i važniji spol.

Sve su navele da ne govore klijentima o poteškoćama koje su eventualno vidjele u njihovoj budućnosti, osim ako odmah ne vide i izlaz i povoljno rješenje.

Svaka od njih daje konkretnu pomoć, navodeći *objekte* na željene postupke:

- a) preko predmeta koji osoba posjeduje a da to ne zna,
- b) preko svakodnevnoga predmeta *obrađenog* njenim tajnim postupkom za određenu svrhu, svjesno korištenog, ali bez spoznaje korisnika o tome da je predmet time postao izuzetan, poseban.

Za razliku od tradicijskoga, često kolektivnog, obraćanja višim silama za spoznavanje budućnosti ili zbog pomoći, kada je to manje-više bilo vezano za određene datume godišnjega običajnog ciklusa,¹¹ danas se magijski postupci obavljaju prema potrebi i pojedinačno. Osim toga, umjesto nekadašnjega plaćanja u naturi i prema mogućnostima naručioca, danas postoji cjenik usluga.¹² Ovakva profesionalizacija¹³ gatanja, liječenja i proricanja u urbanoj sredini kao što je Split, vodi k praksi koju npr. Nijemci nazivaju Heilkunde i poznata je desetljećima u nekim europskim gradovima, što je veliki napredak u odnosu na kažnjavanja zabilježena u srednjovjekovnim statutima za iste takve pojave.¹⁴ Povijesni razvoj pokazuje toleranciju društva kao i organizirane vlasti naprama pojavama praznovjerja.

Znakovito je da postoji dio populacije koji odbija svaku pomisao o tome da pođu gatarama i zavire u budućnost, a taj njihov strah je pokazatelj vjerovanja u to, jednako kao i želja za spoznajom onih drugih. Isto tako je važna činjenica da je osoba, koja mi je trebala dogovoriti odlazak k jednoj od gatara, odustala, nastojeći nju (ili sebe) zaštititi kad je shvatila da ja ne idem iz potrebe, nego da bih proučavala taj fenomen.

Ovim preliminarnim istraživanjima i razmatranjima otvorena su neka pitanja. Potrebno je nastaviti s upoznavanjem i vrednovanjem ovih pojava iz našega okruženja, te na više primjera utvrditi:

- a) iz kojih su socijalnih struktura gatara u gradu?
- b) na koji način se bave gatanjem (odnos tradicijskoga i suvremenoga)?
- c) tko im, i u kojim uvjetima prenosi "tajne zanata" i daje prvi poticaj za tu praksu?
- d) znaju li recepte za crnu magiju i prakticiraju li je?
- e) tko su klijenti, koji je njihov društveni i intelektualni profil?
- f) jesu li provodioci i korisnici djelatnosti religiozni, te hoće li potražnja za takvim oblicima vjerovanja opasti s javnošću religioznosti u nas?

Prenagla, površna (nekada prisilna) urbanizacija dovela je u grad ljude koji su ostali bez čvrsta tla pod nogama, bez *plavoga neba nad sobom*.¹⁵ Izvan okruženja sigurnosti znanih mjesta i ljudi - i bez generacijama utvrđenih odgovora, u nedostatku prostora koji je prisan - *svoj*, čovjek traži novi, sebi prilagođeni način življenja.

Tradicijski obrasci i kodeksi su zapretani; ali - i građani i stanovnici grada će zapaziti dimnjačara ili crnu mačku (svjesno ili nesvjesno). Izuzetno veliki broj ljudi koji koristi vještine (znanja?) vračara, svakako zaslužuje zanimanje istraživača.

Nadalje, javnost takovih oblika vjerovanja - zbog današnje neskrivene religioznosti - donosi određene promjene u tehnikama i načinu rada vračara, u odnosu na polutajnost iz vremena ozakonjenog i propisanog ateizma.

Zbog nedostupnosti radova o ovoj tematici, valja daljnim istraživanjima obuhvatiti problem u globalu, ali i podrobno, te analizirati fenomen u svim oblicima pojavnosti.

BILJEŠKE

1. Većina tjednih časopisa (Vikend, Arena, Mila iz Zagreba, Nedjeljna i Slobodna Dalmacija iz Splita), a osobito tzv. "ženski tisak" objavljuje horoskope: na adresu Hrvatskoga radija u Zagrebu mogu se poslati podaci o rođenju, pa će vam astrolog izraditi osobni horoskop i protumačiti ga u emisiji četvrtkom uvečer; HPT se također uključuje u nove trendove: ako nazovete 041/9846, čuti ćete što možete očekivati u slijedećemu tjednu; Hrvatska TV u Zagrebu isto ima emisije o takvim temama: sam Stipe Mesić bio je objektom astro-analize u razgovoru povodom njegova rođendana 23. 12. 1990. g. U centralnomu Dnevniku istoga TV studia 13. 1. 1991. g. objavljen je prilog o prognozama za nastupajuću godinu, u interpretaciji "vodećeg hrvatskog ezoterika" V. Dodiga-Trokuta!

2. Sve češće se preko narudžbenice iz novina može kupiti "uročica" za odbijanje nesreće, odnosno za poticanje sreće. Zatim, može se poslati otisak dlana, da biste na temelju toga dobili upute što vam je činiti (ili ne činiti) za osiguranje budućnosti: splitske robne kuće Dalma i Prima već su navikle svoje potrošače da se u njihovim prostorima povremeno pojavljuju kompjutorski punktovi, gdje se za novac može predvidjeti budućnost: u Slavoniji, između Kutjeva i Orahovice, nalazi se pravoslavni manastir Sv. Nikole. Među katoličkim stanovništvom toga kraja bilo je uobičajeno (do 70-ih godina) platiti "šikveroš" - crnu misu ili zapaliti svijeću "naopako" u crkvi toga manastira, da bi se vratilo zlo onome tko vam ga je počinio (podatke navodim po sjećanju na razgovore s mojom bakom, Mandom Lukanović, 1903-1979. g. iz Kutjeva).

3. Sve o praznovjerju, Grafički zavod, Zagreb, 1989; Magija, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990; Mala enciklopedija mantičkih veština, Delo, Beograd, 1988; Enciklopedija mistika, Naprijed, Zagreb, 1990; Arka - čudesni svijet na granici nauke, Svjetlost, Sarajevo, dvotjednik osnovan 1988.

4. Hiller Helmut, Sve o praznovjerju, GZ, Zagreb, 1989, str. 223

5. Od prehistorijskih crteža u spiljama Lascaux i Altamira do suvremenoga pozdravljanja sa "dobar dan" i čestitki kao što je "sretna Nova godina" postoji magija znaka i riječi; J. P. Spilmont, Magija, str. 19

6. Prisjetimo se samo konzultacija s proročicom Pitijom uoči vojnih pohoda koje bi poduzimali junaci grčkih epova, a i razni prirodni fenomeni su bili tumačeni kao predviđanje; Mala enciklopedija mantičkih veština, str. 17

7. "Gatati" se upotrebljava kao sinonim za "vračati"; vidi P. Skok, Etimologijski rječnik, I, str. 555 i III, str. 616, te V. Karadžić, Srpski rječnik, str. 73-74 i 83

8. Hiller H., isto, vidi bilj. 4: "Za Rimljane je lijeva strana izražavala prednost, a za Grke desna. Kršćanstvo se, pod utjecajem Biblije, odlučilo za desnu stranu. Već je u knjizi Postanka otac plemena Jakov položio desnu ruku na glavu svog unuka Efraima i time želio istaknuti njegovo veće značenje za daljnju egzistenciju plemena u usporedbi s prvorodenim Manašecom.", str. 229

9. Hiller H., isto, vidi bilj. 4

10. Chevalier J., Gheerbrant A., Rječnik simbola, Nakladni zavod MH, Zagreb, str. 135 i 191

11. Na Cvjetnu se nedjelju npr. obitelj umivala u vodi s laticama cvijeća, da bi imali lijepo lice, a djevojke su uoči Ivanja po odrezanim grančicama ili zrcima boba gatale za koga će se udati (vlastite terenske zabilježke s otoka Silbe, 1980).

12. Istinski me iznenadio veliki broj posjetilaca kod gatara: morala sam se najaviti 4-5 dana prije. "Obrada" jednog klijenta traje 30-45 min., a one rade neprekidno, pa se muž jedne od njih žalio da nikada u kući nema mira. Cijena svake posjete je 100-150 din. Zahtijevaju da se dođe nekoliko puta, pa nije teško izračunati da one tako rade i zbog izuzetno velike zarade.

13. Čulinović-Konstatinović Vesna, Aždajkinja iz Manite Drage, Logos, Split, 1989; u Italiji npr. postoji cehovski organizirano udruženje proroka, a Prvi spiritistički kongres održan je 1852. g. u USA, Spilmont, J-P., Magija, str. 51

14. Statut grada Splita, knj. IV, gl. LXXXVII; Statut grada Trogira, st. knj. II, gl. 26; Poljički statut, čl. 112

15. Iz govora Seatla, poglavice sjevernoameričkoga indijanskog plemena Skvomiš.

CITY FORTUNE-TELLERS AND TRADITIONAL HERITAGE

Summary

Fortune telling and demand for it (prophecy, quackery and solving love problems) have significantly increased in the past few years. Mass media abound in zodiac signs, messages from the stars, lucky charms with instructions how to achieve and maintain happiness and success. Ancient myths, preserved through the centuries still influence our intellectual world. This is mostly noted unconsciously although everyone will notice a black cat or a chimney-sweeper. The author of this text speaks of traditional heritage in the activity of fortune-tellers in Split being their client herself. Although uneducated and having recently come into town, they are all well aware of their own power and superiority. They offer help and with instructions to be followed - promise success. Some use religious relicts while others use objects of daily use. It would be worth finding out how this "trade" is conveyed, whether "black magic" is performed and how professional they become.